

IN MEMORIAM

Cercles. Revista d'Història Cultural 15/2012: 183-189

ISSN: 1139-0158

HISTÒRIA I IDENTITAT.
EN RECORD DE JOSEP TERMES

Teresa Abelló Güell
UNIVERSITAT DE BARCELONA

El 9 de setembre passat ens va deixar Josep Termes i Ardèvol (1936-2011), una personalitat excepcional i un dels grans historiadors de la Catalunya contemporània. Forma part de la generació d'historiadors dels anys seixanta, lligats al mestratge de Vicens Vives, que començaren a forjar la historiografia contemporània actual. De la seva generació fou dels pocs que es decantà, empès per la seva experiència vital, per indagar en la història social catalana dels segles XIX i XX, i ho feu d'una manera global, desdogmatitzant-la i esforçant-se a representar la complexitat de les relacions politicosocials. Ell mateix, amb motiu de la concessió del Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, va explicar com concebia la història: «La història és indeterminada, depèn de molts factors, és una esfera multidireccional. Així ha estat la meua recerca i ho he fet a contracor dels deterministes que tant han abundat en aquest país. En la interpretació de la història he tendit a no infravalorar la literatura, els costums, la cultura popular... jo crec que no es pot entendre la història de Catalunya sense l'Església catòlica (i ho diu un no creient), però tampoc sense l'anticlericalisme i la maçoneria».

Termes sempre es va manifestar marcat per l'atzar històric: nascut en un barri obrer de Barcelona el juliol de 1936, just quan esclatà la Guerra Civil, va créixer en un entorn en què el record del conflicte social que desencadenà la guerra era molt viu, i sobre aquesta tragèdia històrica, amb els anys, va reflexionar a bastament i amb lucidesa. La seva historiografia

és una reflexió sobre el conflicte social a la Catalunya des de la segona meitat del segle XIX fins a la Guerra Civil, i desenvolupà un paper fonamental en la historiografia espanyola des d'una perspectiva genuïnament catalana. El seu nom com a historiador va lligar dos moviments fonamentals de la contemporaneïtat catalana que defineixen la seva vida: l'obrerisme i el catalanisme, dels quals s'ha convertit en un referent.

Era una persona de gran saviesa i profunda cultura, bibliòfil obsessiu, de tracte planer i fidel als seus orígens. Com a historiador, en tota l'obra que ens ha deixat trobem un analista intuïtiu que destaca per la seva lucidesa i el seu rigor intel·lectual, molt sistemàtic quan l'ocasió ho requeria, però sobretot forjador d'un plantejament i d'una teoria respecte del discurs nacional català. Fou també un gran patriota i un mestre excepcional que ens ensenyà a llegir la història del nostre país i a reflexionar-hi sense por i amb una gran amplitud de mires. Poc academicista en les formes, no volgué crear escola d'una manera formal, però deixà un gran nombre de deixebles treballant en totes les universitats catalanes que se'n senten deutors i s'identifiquen com a tals.

L'objecte central de la seva obra fou la història de Catalunya, feta des del convenciment que la societat és l'element central de qualsevol país. Definit com a historiador social, ha defugit, però, la concepció anglosaxona del terme: la història social és la del conflicte social i la del moviment obrer. Sempre evità el determinisme economicista en l'anàlisi històrica, i en totes les seves obres posà de manifest el protagonisme de les classes populars en els canvis de models socials i en la construcció d'una societat nacional. Ell mateix ho manifestava així: «El poble com a agent històric per a mi és un element més motivador mentalment, historiogràficament, que no pas la industrialització i el sistema de partits [...]. I si la industrialització la portes cap a una anàlisi quantitativa i econòmica encara em sento més desplaçat». En l'obra de Termes les qüestions fonamentals han estat la història de la lluita obrera, la vertebració d'una cultura catalana i la creació d'institucions democràtiques a l'entorn de determinades organitzacions civils. L'element clau era la mobilització del poble català, de dretes i d'esquerres, i la configuració de tot un ventall de relacions culturals, polítiques, i erudites molt àmplies.

En més d'una ocasió afirmà que el seu ofici d'historiador l'obligava a fugir de la politiqueria, però un dels seus temes principals fou molt polític: analitzà la confrontació històrica entre Catalunya i Espanya i es posicionà en defensa el nacionalisme català. En una extensa entrevista que li va fer anys enrere l'editorial Afers va definir molt sintèticament el seu paper com a historiador, i aquestes paraules expliquen amb força claredat la seva aportació a la historiografia catalana: «La meua vida és la lluita per la defensa de les classes subalternes; és a dir, la lluita en defensa dels drets de les condicions de vida, de la moral, dels coneixements del poble, i la lluita en defensa d'un poble que és el meu, que és el català, de difícil supervivència històrica. [...] Per a mi la combinació de *catalanitat* i *drets del poble* no és una suma de dos elements, és una fusió íntima des de sempre. [...] Jo faig història perquè per a mi la història és un treball de tendència científica sobre el passat, però que per a mi això està lligat a la perdurabilitat d'un poble determinat, amb una cultura i una llengua, i està lligat a les vivències i les lluites i les angúnies, i els sofriments del poble treballador català, per tant no tinc cap altra línia que aquesta».

Termes es començà a dedicar a la història a partir de l'any 1957, quan ingressà a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona (UB) després d'abandonar els estudis de Farmàcia. Les inquietuds personals el portaren a canviar de carrera i a convertir-se en historiador. El 1963 es llicencià i l'any següent començà a exercir de professor ajudant fins que el 1966 fou apartat de la universitat en l'expulsió col·lectiva de la UB duta a terme pel franquisme. L'any 1968 es va integrar com a professor adjunt a la tot just creada Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), on es doctorà el 1971, i en dirigí el Departament d'Història fins al 1975, quan, a la fi, retornà a la Universitat de Barcelona: el 1982 en guanyà la càtedra d'Història Contemporània i en dirigí el departament del 1984 al 1987. La seva carrera acadèmica va continuar a partir del 1991 a la Universitat Pompeu Fabra i a l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, on va ensenyar fins que es jubilà com a docent el 2006, moment en què fou nomenat catedràtic emèrit de la Universitat de Barcelona, la que sempre considerarà vivencialment la seva, lligat al Centre d'Estudis Històrics Internacional (CEHI).

Era vitalment catalanista i d'esquerres, però intel·lectualment no es va deixar endur mai per les extravagàncies esquerranes dominants en els

ambients intel·lectuals i historiogràfics dels anys seixanta i setanta, ni per prejudicis ideològics; era un gran heterodox que fugia de tota mena de dogmatisme. Provenia del pensament republicà i llibertari, però com bona part de la generació cultural nascuda als anys trenta i quaranta les circumstàncies històriques del franquisme el van portar a militar al PSUC, el partit dels comunistes de Catalunya, en uns anys en què l'element vertebrador era més l'antifranquisme que el comunisme. Termes hi milità en els moments més durs de la lluita pels drets laborals i nacionals i s'hi va comprometre a fons: hi ingressà el 1957 i hi romangué fins a mitjan anys seixanta. Participà en la creació d'organitzacions antifranquistes a la Universitat de Barcelona; formà part del primer Comitè clandestí d'estudiants universitaris i també del Comitè d'Intel·lectuals, on acabà enfrontant-se amb el sector més ortodox. Aquesta activitat clandestina provocà que fos expulsat de la Universitat diverses vegades: l'any 1958, essent estudiant, i altra vegada el 1966 quan ja n'era professor.

Josep Termes sempre cregué que com a historiador es devia a la societat, i a més d'investigador fou un rigorós i exigent divulgador, un crític i polemista, i un comentarista i creador d'opinió a través de les seves incursions en els mitjans de comunicació. Avesat a avançar contra corrent, les seves creences han sacsejat el debat historiogràfic de Catalunya. En la complexa etapa franquista practicà també la docència com una manera de fer país: «Sortir al carrer!», deia que era el que calia fer com a historiadors, i ell s'atipà de fer seminaris d'història i de formació cultural i política per a professionals aliens al món de la història. Personatge arquetipus d'aquelles generacions del franquisme, té una trajectòria polièdrica, amb un compromís intel·lectual inqüestionable. Termes mantingué sempre la bipolaritat entre l'acadèmia i el país, i rebutjà formar part d'etiquetades «elits» intel·lectuals.

A començaments dels anys seixanta, en uns moments en què calia refer culturalment el país, participà en ambiciosos projectes de creació cultural, i el trobem en el consell de redacció de revistes importants i dispers com ara *Serra d'Or*, espai emblemàtic de la cultura catalana de resistència dels anys seixanta, i *Nous Horitzons*, lligada al PSUC, tot i que aviat es va mostrar crític amb la seva línia editorial. L'aposta per projectes nous el feu estar en moltes altres iniciatives culturals, sempre lligades al món de la història. El 1970 fou un dels impulsors de la revista *Recerques*,

reflex de la presència historiogràfica francesa a casa nostra, i aquest mateix esperit d'apostar per nous projectes el portà a involucrar-se més tard en *L'Avenç*, *Afers* o *El Contemporani*, i també a participar en obres instrumentals i a impulsar grans projectes sobre diversos aspectes de la història de Catalunya. La seva trajectòria cívica rebé diversos reconeixements públics de la societat civil, com ara la Creu de Sant Jordi (1990), concedida per la Generalitat de Catalunya; el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, atorgat per Òmnium Cultural (2006) —és l'únic historiador que ha obtingut aquesta distinció—, i el Premi de la Comissió de la Dignitat (2009).

És autor d'una extensa historiografia sustentada en una profunda recerca. Cronològicament els seus interessos s'han centrat en dos períodes curts però intensos i apassionants que, com ell deia, han suposat dos fracassos del catalanisme: el Sexenni revolucionari (1868-1874) i la Segona República (1931-1936). Els temes centrals han estat la vertebració del moviment obrer, l'aparició del moviment federal com una de les primeres manifestacions del particularisme català, i la història del catalanisme vist com un moviment múltiple en què conflueixen sensibilitats diferents.

L'any 1972 publicà la seva tesi, *Anarquismo y sindicalismo en España: la Primera Internacional, 1864-1881* (Ariel, 1972), que constitueix un dels seus treballs més brillants i singulars. És un obra madura malgrat situar-se en els inicis de la seva carrera com a historiador, de gestació llarga, en la qual apareix la Catalunya treballadora i ja s'hi troba l'obsessió per la Catalunya popular, present en l'ús i el recull del romanç, la simbologia, la plasmació de l'imaginari, i tota una sèrie de fonts documentals d'origen popular. El valuósíssim apèndix d'aquell llibre primigeni (que només es troba en la primera edició) contribuï, de manera genèrica, a donar valor a noves fonts històriques i conté tota la potencialitat del que serà els anys següents el «termisme» com a opció.

Amb aquest llibre encetava una línia d'investigació i tractava de posar llum sobre els complexos moviments socials i polítics del segle XIX. Era el primer estudi en positiu sobre moviment obrer a l'Estat espanyol, i Termes, malgrat ampliar considerablement els seus objectes historiogràfics, seguí fidel a aqueta línia de recerca fins al darrer llibre: *Història del moviment anarquista a Espanya (1870-1980)*, publicat poc abans de la seva mort i que sintetitza tota una vida dedicada a aquest tema. Amb aquesta

darrera obra no ha fet sinó tancar el cercle d'un projecte historiogràfic començat quasi cinquanta anys enrere, que el va portar a estudiar la idiosincràsia de les classes populars catalanes en un conjunt ampli i, amb la voluntat de reflexionar sobre el país, anar a les arrels del catalanisme i el seu origen. El llibre és el seu llegat sobre la complexa història de la classe obrera a la qual ha dedicat gran part de la seva vida, i la valuosa introducció constitueix també el seu testament acadèmic deixant anar idees, amb el mestratge que li era propi, i opinions sense concessions, conscient que no hi hauria cap altra oportunitat de fer-ho.

L'any 1974 fou especialment important en la formulació del seu pensament i la trajectòria futura com a historiador. Termes participà en el Col·loqui d'Historiadors organitzat per la Fundació Bofill i el CEHI, en què presentà la ponència «El nacionalisme català: problemes d'interpretació»,¹ que bastia i defensava la teoria, contundent, de les arrels populars del catalanisme. A la contra de les tesis marxistes imperants en aquell moment, constata a força d'investigació que els obrers i les classes treballadores van ser copartíps de la configuració del catalanisme i de la creació de la Catalunya contemporània. Així, Termes trencà el discurs dominant respecte al fet nacional català en el sentit que el catalanisme era obra de la burgesia, i proposà una interpretació més lligada a les classes populars i que anava més enllà de les estrictes reivindicacions polítiques amb la tesi del «catalanisme popular». Globalment es desmarcà de les tesis marxistes i leninistes sobre les relacions entre partits obrers i minories nacionals. Aquest text, doncs, marca un punt d'inflexió en la seva obra i, també, en els estudis i debats sobre el catalanisme. Explicar la relació entre obrerisme (les classes treballadores en general) i catalanitat ha estat l'objectiu i el tema present en tota la seva historiografia, que constitueix un esforç per posar en relleu el poble de Catalunya com a agent històric, la seva articulació i les seves activitats.

Josep Termes ha situat les classes populars al centre de la història del catalanisme i de la societat catalana. També ha trencat tòpics quan ha examinant episodis especialment delicats com el de la Guerra Civil, un altra de les seves grans obsessions. Enfront dels que, com a lògica reacció a la versió franquista, idealitzaven el comportament dels republicans, Termes va tenir la valentia d'afirmar que «la guerra no fou l'expressió més alta de la

¹ Avui es pot trobar en el seu llibre *Història de combat*, Catarroja-Barcelona, Afers, 2007.

lluïta de classes, com algun idealista ingenu ha dit, sinó la mostra més baixa de les debilitats d'una societat immadura i desvertebrada, incapaç encara de viure en llibertat». Ho va expressar en l'acte inaugural del curs 1986-1987, al paranimf de la Universitat de Barcelona, quan es complien cinquanta anys de l'inici de la Guerra Civil.

En la seva historiografia ens parla d'una Catalunya global, sempre preocupat perquè les classes treballadores no quedessin fora dels llibres d'història, o fossin alguna cosa més que una ratlla en un text. La mostra més genuïna d'aquesta voluntat és el llibre *Misèria contra pobresa* (Afers, 2005), en què, a la vegada que desmitifica l'èpica que predomina en molts estudis sobre la Guerra Civil, s'explica el conflicte generat a la Fatarella, un petit poble de la Terra Alta on tenia part de les seves arrels familiars, quan es va voler forçar la col·lectivització de terres de petits propietaris.

Josep Termes entengué l'ofici d'historiador com una manera de pensar la història sense deixar-se seduir per una estèril especulació teòrica, i cal ressaltar-ne l'exigència ètica, la feina ben feta i l'amor al país. Amb emoció, diem adéu a un mestre personalment entranyable, un gran historiador i un patriota, connotacions totes elles inseparables.